

GEOGRAFIA I ETNOLOGIA A CATALUNYA

per P. BOSCH-GIMPERA

Professor de la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic. - Membre del «Consejo Mexicano de Instituciones Humanísticas».

Si l'Arqueologia, descobrint i delimitant cercles culturals, permet seguir la evolució dels pobles, aquells estan lligats íntimament amb la Geografia. Això és encara més patent en territoris com Catalunya, on les comarques delimitades per accidents geogràfics d'una gran complicació mantenen tenaçment a través dels segles llur personalitat. Sols estudiant l'arqueologia amb criteri geogràfic s'arriba a una conclusió satisfactòria.

És sobretot al neo-eneolític quan comencem a poder establir la presència a Catalunya de diferents cultures i tot seguit la geografia fa sentir la seva influència.

Ja abans, al mesolític, veiem estendre's per les regions levantines de la Península les influències de la cultura capsiana africana, que es combinava amb les supervivències de l'epigravetià paleolític i que, passats els Pirineus, es manifestava més pura a França.

En propagar-se, al començ del neolític al V mil·lenni abans de la nostra era, la cultura que hem anomenat circummediterrània amb ceràmica decorada amb relleus, incisions i impressions cardials, aviat ofereix una certa especialització a Itàlia, al Migdia de França i a la Península Ibèrica. En el curs de la seva evolució, tot i propagant elements comuns de la decoració de la seva ceràmica a tot arreu —àdhuc en la seva infiltració portuguesa que cada vegada es reconeix més important en la seva simbiosi amb la cultura megalítica d'aquell país— es mostren aviat grups regionals en què les decoracions es combinen, malgrat els elements comuns, de diferent manera. A les comarques litorals mediterrànies tendeix a abundar la decoració cardinal que per primera vegada fou descoberta per Josep Colomines a les coves de Montserrat, i que arriba fins al Marroc, on a les coves prop de Tànger forma un grup important. A Portugal es combina amb menys intensitat amb les decoracions en relleu i incisives que predominen al centre de la Península, així com sobreviuen amb un gran desenvolupament artístic a les coves de les muntanyes al sud del Montsec, a Catalunya, i a les regions muntanyoses de la Catalunya vella. Al Centre d'Espanya des de les serres carpeto-vetòniques fins a Andalusia les incisions tendeixen a

predominar i d'elles sortirà a l'eneolític la decoració de la ceràmica del vas campaniforme, exclusivament incisa o feta amb impressions de cardium.

Entretant, des de molt aviat, la penetració de la cultura sahariana amb ceràmica llisa i abundant armament de puntes de sageta, s'estableix als turons fàcils de defensar de la província d'Almeria i del SE. d'Espanya. Poc a poc aquella població de caràcter guerrer s'estén per tot el Llevant i arriba a Catalunya, on arrela sobretot a les comarques tarragonines, amb extensions per una part cap a l'Urgell —com des de la costa valenciana pel Maestrat havia penetrat al Baix Aragó. A Catalunya, influint a les muntanyes de les comarques de Prades —combinant-se amb la cultura de les coves amb neolític circummediterrani—, arrela al Vallès i al Maresme i, Llobregat amunt, arriba a la comarca de Solsona i al Berguedà, on els almerians, sens dubte protoibèrics, es fonen amb la població anterior de les coves i, estabilitzats i desenrotllant una agricultura menys rudimentària que la incipient de la cultura de les coves, tenen relacions comercials amb el Sud de França. Queden intactes els grups de la cultura de les coves del sud de Montsec fins molt tard (Cova de Joan d'Os, de Tartareu).

Formada després de 3000 a. J. C. al Centre d'Espanya i a Andalusia, la cultura del vas campaniforme, en estendre's l'antiga població de la cultura de les coves per les planes dels grans rius, el vas campaniforme arriba al Llevant i al S. i a la costa de Catalunya, ja molt aviat, mentre que no penetra encara a la cultura almeriana del SE. ni al grup de la cultura de les coves lleidatanes.

Formada la cultura pirinenca amb elements de l'antiga cultura de les coves, àdhuc amb el vas campaniforme, adoptant els sepulcres megalítics d'origen portuguès i l'armament de puntes de sageta de la cultura d'Almeria que s'ha estés per les planes de l'Ebre aragonès, aquella població de pastors baixa per les muntanyes de les estribacions pirinenques i arrela al N. de la província de Lleida i a les comarques gironines i s'infiltra entre la població almeriana per les barcelonines i pel límit nord de la província de Tarragona, on es troben els darrers megalits.

Per altra banda es desborda no sols per les vessants nord del Pirineus sinó que exerceix el comerç i serveix d'intermediari en la propagació de l'ús del coure i al mateix temps es difon per Europa el vas campaniforme amb la relació intensa que tenen ja ara totes les cultures eneolítiques. El d'Espanya central i d'Andalusia ja s'ha introduït en la seva segona etapa d'evolució —el que anomenem tipus II— al grup almerià de Los Millares, el mateix que el tipus III que el segueix i que és adoptat per la cultura pirinenca i transmès a través d'ella a l'Europa central, com des de Portugal per les relacions comercials atlàntiques arriba a la Bretanya, a Holanda i al Rin inferior alemany, on adopta les decoracions d'impressions de cordills que es propaguen llavors en sentit invers fins a Catalunya i el grup almerià castellanenc, però no arriben al SE. al grup de Los Millares. Amb això es torna a repetir la diferència comarcal de la cultura almeriana entre el grup del SE. i el castellanenc-català, com per l'Occident del Pirineu la decoració de cordes —que ha arrelat al grup pirinenc català i a tot el S. de França— també arriba al basc i d'allí al centre d'Espanya, però no a Portugal.

Aquesta situació geogràfica perdura en la resta del segon mil·lenni i en el límit amb el primer. Del grup de Los Millares s'ha format una continuació de

la cultura d'Almeria, anomenada llavors argàrica (de la localitat de El Argar) que influeix al Llevant amb poca intensitat arribant aquestes influències a la cultura pirinenca catalana; però subsisteix la diferenciació regional entre el grup del SE. i les comarques valencianes, on com probablement a la Catalunya Nova, es fonen la cultura d'Almeria menys evolucionada que la del SE. amb la població indígena de la cultura de les coves, ço que Tarradell anomena «bronze valencià». A la vegada que semblen absorbir-se els pirinencs que s'havien infiltrat més al sud de les comarques gironenques, aquells resten intactes al seu territori propi del N. de Catalunya i en ell, a la fi de l'Edat del Bronze, seguint la relació amb França, reben els tipus d'objectes de bronze europeus (per exemple, les destrals d'aletes del dipòsit de Ripoll) que no té la cultura d'Almeria fins molt tard en el límit del II i el I mil·lenari.

Paral·lelament s'ha format un altre grup cultural que desenvolupa una personalitat pròpia durant el segon mil·lenari, en relació també amb la seva geografia. És el de les Illes del Mediterrani occidental, les Balears, Sardenya i Còrsega. En elles s'han rebut durant l'eneolític influències almerianes amb el vas campaniforme, de les cultures del S. de França amb relacions amb les comarques de les boques del Roine —que estableixen un intercanvi de tipus pirinencs de sepultures i artefactes— i és molt intensa la relació de Malta amb Sicília, i es produeixen a la vegada relacions entre Sardenya i les Balears. A l'Edat del Bronze arriben a Mallorca influències argàriques des del SE. d'Espanya, formant-se a Mallorca i Menorca un grup argàric en coves artificials. També arriben menys intensament a Sardenya; però en la segona part del segon mil·lenari s'organitzen grups a cada illa de la cultura dels talaiots i navetes de Mallorca i Menorca i dels nuraghes de Sardenya, relacionades però autònomes, prefigurant les modalitats regionals insulars que es perpetuaran a través dels temps.

Les relacions comercials marítimes entre l'Est i l'Oest del Mediterrani fan arribar a Occident elements de les civilitzacions de Creta i de l'Egeu, com abans, a l'eneolític, a través de Malta que sembla una estació avançada de les cultures orientals per al comerç amb l'Occident. A través d'aquest arriben elements isolats i no es pot parlar, com es fa sovint, de «colònies». En l'eneolític aquestes relacions propagaren pel S. d'Espanya (Los Millares) i fins a Portugal un tipus de vida semiurbana. A l'Edat del Bronze arriben fins a Menorca i Marsella tipus de ceràmica de les illes egees (els vasos amb boca en forma de bec: les anomenades «Schnabelkannen») i després, a Sardenya, les decoracions d'espitals de la cultura de Camares de Creta, el mateix que els llingots de bronze cretesos. Resta, però, constant, la diferència entre ambdós Mediterranis, l'Oriental entrant en l'alta civilització cretesa i micènica i l'Occidental mantenint-se com una cultura marginal, tot i que la influència cretesa i micènica propaga noves tècniques de construcció que es reflexen en les nuraghes, els talaiots i les navetes o que, en els darrers segles del segon mil·lenni, la cultura micènica importa la seva ceràmica a Sicília i a Itàlia i potser hi estableix factories o colònies, ço que no arriba a les illes occidentals. Tan sols amb la relació que degué seguir vers el S. de França i vers Almeria arriben des de 1400 a aquelles regions perles de faiança segmentades, que no semblen haver penetrat a Catalunya. A la fi de l'Edat del Bronze s'enllacen les relacions marítimes atlàntiques amb les mediterrànies i es propaguen tipus de bronze europeus —inclús alguns d'origen nòrdic— a través del Bronze atlàntic, fins a Mallorca (dipòsit de Lloseta i del Mitjà Gran de Les Salines de Santanyí) o a Serra Illixi de Sardenya, i arriben

també tipus del Mediterrani oriental i d'Anatòlia (destrals planes amb apèndixs laterals) a Sardenya i al sud d'Espanya (Campotéjar, a la província de Granada). Indubtablement, totes aquestes relacions foren motivades principalment pel comerç del metall (que havia començat ja a l'eneolític) i que al primer mil·lenni serà l'esquer per a les colonitzacions fenícies i gregues.

Des del neo-eneolític, consolidant-se en el segon mil·lenni a l'Edat del Bronze, s'han organitzat els pobles peninsulars. El de la cultura d'Almeria esdevé el dels ibers històrics, emparentat amb els saharians d'Àfrica, grup occidental dels pobles «camítics». Els pobles pirinencs formen grups d'una unitat primitiva —derivada de l'antic poble paleolític franco-cantàbric— que al grup occidental esdevé el basc; subsistiren d'aquella unitat grups a l'Alt Aragó, al S. de França els grups gascons, els de la Bigorra, i, a Catalunya, els aranesos que devien estendre's pel Pallars fins al Montsec, els andorrans, els ceretans de la Cerdanya i més o menys desnaturalitzats per la barreja amb la cultura de les coves, els ausetans de les comarques vigatanes, incloent-hi el Lluçanès i altres grups que foren base dels empordanesos i gironins. Un indicatiu de l'antiga unitat pirinenca és la toponímia emparentada amb la basca (Bigorra, Aran, Andorra, Esterri, el mateix nom dels ausetans —que es vol relacionar amb el d'Auch de Gascunya i amb l'arrel euzc. basca— i fins topònims que arriben al cap de Creus.

La població de la cultura de les coves —que hauria absorbit les infiltracions d'altres elements ètnics— seria la base dels Lacetans del Solsonès i comarques veïnes, sobretot de les de Guissona i Manresa —amb bona part de l'Alt Llobregat— així com dels Laietans del Maresme i la costa barcelonina. Dels almerians-ibers arrelats a la Catalunya Nova es formarien els grups ilergetes —estesos fins a Osca— i els Ilercavons del Baix Ebre, amb Tortosa, fins al Montsant d'una part, i les comarques castellonenques per l'altra, així com del Baix Aragó.

Un reflex d'aquesta diversitat ètnico-geogràfica la trobem en els primers texts històrics grecs que descriuen les costes catalanes, com el Periple massaliota del segle VI contingut al poema romà d'Avienus «Ora marítima», a Hecateu i a altres autors que donen diferents noms de tribus catalanes: els Ibers al Sud, que Hecateu ja anomena Ilercavons i, més al nord, els seus pobles, fins al Roine, són els Misgetes, o sigui «barrejats».

A l'Edat del Ferro, a la primera meitat del primer mil·lenni abans de la nostra era, es produeixen desde el centre d'Europa els grans moviments dels Celtes. A Catalunya arriba llur primera onada vers 900, que porta la cultura anomenada «dels camps d'urnes» —cementiris d'incineració en vasos d'un tipus idèntic al dels cementiris semblants de França i Alemanya. Aquest poble conquistat temporalment —fins al segle VI— les comarques orientals catalanes, penetrant pel Pertús i el Coll de Banyuls, infiltrant-se fins l'Urgell i el sud de la província d'Osca, el Baix Ebre, el Baix Aragó i el Maestrat castellonenc. A més de l'arqueologia mostren aquesta penetració i el caràcter de conquesta els topònims amb el sufix *dunum*, com Verdú, *Virodunum* equivalent al Verdun francès, *Beseldunum* (Besalú) i *Salardunum* (Salardú). Es produí una infiltració també Segre avall potser des del Rosselló a través de la Cerdanya, de la qual pot procedir el grup de Guissona i de l'Urgell-Osca, així com elements cèltics foren l'origen dels Bergistans del Berguedà i Solsonès.

Des del segle VI sembla haver-se produït una reacció dels ibers que estengueren la seva cultura, fortament influïda per la grega portada pels colonitzadors focuus des de Marsella, que establiren la colònia d'Emporion (Empúries)

al golf de Roses. La cultura ibèrica, d'alt nivell, amb ciutats, santuaris, escultures, joies, bronzes, ceràmica pintada i, malgrat les influències gregues i àdhuc fenícies, amb forta originalitat, arrela a la Catalunya Nova, que passa a ser una de les regions ibèriques marginals de menys alt nivell que les del SE. d'Espanya i de València, entre els Ilergetes-Ilercarons i els Cossetans del Camp de Tarragona i probablement del Penedès. Més al nord s'estén la cultura ibèrica fins al Roine, a França, tot i que a Catalunya es formen grups on persisteixen elements de les cultures anteriors indígenes o cèltiques. A la Catalunya francesa, al Rosselló hi ha els Serdons, indígenes pre-celtes, i al Conflent sembla restar un grup cèltic descendent del de la cultura de les urnes, als quals, fonts romanes anomenen «Beribraces», nom que és una deformació del del poble cèltic dels «bibroci»; aquests en el gran moviment dels celtes de les urnes, es dispersaren per regions fins molt distants les unes de les altres: els trobem, ja al Periple, a les muntanyes a l'occident de la costa castellonesa, a la Bretanya francesa, a Anglaterra i, com una supervivència toponímica, a les ciutats anomenades Bibracte, de França.

La conquesta romana i la dominació que fa entrar tot l'Occident d'Europa, amb Catalunya, a l'Imperi, sembla esborrar momentàniament les diferències ètniques anteriors; però en desfer-se l'Imperi d'Occident i malgrat les noves dominacions germàniques, als començos de l'Edat Mitjana es veu que els antics pobles han subsistit més o menys transformats. No d'altra manera s'explica la complicació dels comtats catalans i d'altres territoris, de la reunió dels quals sorgirà la Catalunya medieval: Ribagorça, Pallars, Aran, Andorra, Cerdanya, Urgell, Besalú, Empúries, Girona, Ausona, Barcelona, així com els dominis musulmans de Lleida, Tortosa i València. Un altre indicatiu del manteniment de les antigues personalitats ètnico-geogràfiques el tenim en les regions més apartades dels grans centres de l'administració romana, en la supervivència de les llengües indígenes que en alguns llocs següen parlant-se fins entrat l'Imperi.

També serien una supervivència de l'etnologia pre-romana lligada amb la geografia, els límits del català-valencià i del castellà a València i, a les Balears, on la cultura dels talaiots sobrevisqué fins l'època romana en molts aspectes, la conservació d'una certa personalitat diferenciada, malgrat el domini musulmà i la subsegüent catalanització.